

DOI 10.54596/2309-6977-2021-2-125-133

ЭОЖ 821.512.122

МРНТИ 16.21.55

«ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Таласпаева Ж.С.

Манаиш Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл, Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада әлемнің концептуалды бейнесінің бөлшегі болып табылатын адам танымында, тілдік жүйеде және көркем мәтінде орын тапқан поэзияның тілдік көркемдігі, концептуалдық өрісі нысан етіп алынады. Осындай зерттеулердің методологиялық күрделілігі концептінің өзі мен оның мағынасының шегарасын ашуда жан-жақты зерттеуді қажет етуімен айқындалады. «Атамекен» лексико-семантикалық өрістеріне жататын бірліктер іріктеліп, талдау жасалған. Жыраулық кезенінің ақындарының поэзиясындағы «Атамекен» концептісінің қолданысы талданып, мәдени фон мен мәдени семаға ие болған стереотиптік бірліктер жан-жақты талданады. Зерттеуші «Атамекен» концептісіне қатысты «Отан», «туған жер», «дала», «ауыл», «жайлау», «құтты қоныс», «жұрт» ұғымдары көшпелі халықтың таным әлемімен байланысты көрініс тауып, «атамекен» концептісін танытудағы өзек концептілер болып табылатындығын дәлелдеп көрсете алған. Ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ұлттың рухани болмысының табиғатпен тікелей байланысын айқындаған. Қазақ халқының алтын бесігі, қазақты тәрбиелеген кең байтақ жазық өңірі, атамекені, оның бойынан, қанынан даладай дарқандықты, алаңсыз өмірді, кең дүниені аңғартатынын дәлелдей түскен. Осы тұрғыдан келгенде еңбектің танымдық-зерттеушілік маңызы айқын. Когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымы болып саналатын концептілерге сипаттамалар беріліп, оның әлемнің тілдік бейнесіндегі орны анықталады. Жыраулар поэзиясы тараушасында жыраулық кезені ақындарының поэзиясында «Атамекен» концептісінің қолданысын жан-жақты талдап көрсетеді. «Атамекен» концептісі жыраулар поэзиясындағы әлемдік тілдік бейнеде «бетегелі бел», «ата қоныс», «жайлы қоныс», «ата жұрт», «жер», «мекен» ұғымдарының қолданылуымен терең ашылғанын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсеткен.

Кілт сөздер: туған жер, концепті, әлемнің тілдік бейнесі, акпараттар жүйесі, тіл, ұлт, мұра, таным.

КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР КОНЦЕПТА «ТУҒАН ЖЕР»

Таласпаева Ж.С.

СКУ имени Манаиша Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Аннотация

Объектом в статье выступает языковая художественность, концептуальное поле поэзии, находящее место в человеческом познании, языковой системе и художественном тексте, являющееся частью концептуальной картины мира. Методологическая сложность таких исследований определяется необходимостью всестороннего исследования в раскрытии границ самого концепта и его смысла. Отобраны и проанализированы единицы, относящиеся к лексико-семантическим полям "Атамекен". Анализируется использование концепта «Атамекен» в поэзии поэтов жырауского периода, всесторонне анализируются стереотипные единицы, имеющие культурный фон и культурную сему. Исследователь доказал, что понятия «Отан», «туған жер», «дала», «ауыл», «жайлау», «құтты қоныс», «жұрт» относящиеся к понятию «Атамекен», нашли свое отражение в мире познания кочевого народа и являются ядром концепта «Атамекен». Одним из основных факторов, влияющих на становление нации как нации, является установление прямой связи духовного бытия нации с природой. С этой точки зрения познавательного-исследовательского значения труда очевидна. В статье дается характеристика концептов, являющихся основным понятием когнитивной лингвистики, определяется ее место в языковой картине мира. В статье подробно анализируется применение концепта «Атамекен» в поэзии поэтов жырауского периода. Концепт «Атамекен» на конкретных примерах доказал, что в мировом языковом образе в поэзии жырау глубоко раскрыто использование понятий «бетегелі бел», «ата қоныс», «ата жұрт».

Ключевые слова: родной край, концепт, языковая картина мира, информационная система, язык, нация, наследие, познание.

COGNITIVE NATURE OF THE CONCEPT "TUGAN ZHER"

Talaspayeva Zh.S.

NKU named after Manash Kozybaev, Petropavlovsk, Kazakhstan

Annotation

The object of the article is linguistic artistry, the conceptual field of poetry, which finds a place in human cognition, the language system and the artistic text, which is part of the conceptual picture of the world. The methodological complexity of such studies is determined by the need for comprehensive research in revealing the boundaries of the concept itself and its meaning. The units related to the lexical and semantic fields of "Atameken" were selected and analyzed. The use of the concept "Atameken" in the poetry of poets of the Zhyrau period is analyzed, stereotypical units with a cultural background and cultural seme are comprehensively analyzed. The researcher proved that the concepts of "Otan", "tugan zher", "dala", "auyl", "zhailau", "kutty konys", "zhurt" related to the concept of "Atameken" are reflected in the world of knowledge of the nomadic people and are the core of the concept of "Atameken". One of the main factors influencing the formation of a nation as a nation is the establishment of a direct connection of the spiritual existence of the nation with nature. From this point of view, the cognitive and research significance of the work is obvious. The article describes the concepts that are the main concept of cognitive linguistics, determines its place in the linguistic picture of the world. The article analyzes in detail the application of the concept "Atameken" in the poetry of poets of the Zhyrau period. The concept of "Atameken" proved by concrete examples that the use of the concepts "betegeli bel", "ata konys", "ata zhurt" is deeply revealed in the world language image in the poetry of Zhyrau.

Studying the concept of "Tugan Zher", the author formulated the thought and understanding of a person and determined the ethnolinguistic nature of the language. For us, the concept of "tugan zher" or "el" is determined by the participation of such models as "atameken", "ata-konys", "ata-zhurt". This is a cultural heritage that is passed down from generation to generation.

Keywords: native land, concept, linguistic worldview, information system, language, nation, heritage, cognition.

Кіріспе

Көшпенді түркі халықтары үшін кеңістік ұғымы горизонталды әрі вертикалды формада қабылданатыны оның түрлі мифтерде, ауыз әдебиеті үлгілерінде, поэзия мен прозада сақталған тілдік бейнелерінен көрінеді. «Кеңістік – қазақтар үшін шексіз космос. Осы космоста олардың «өз микрокосмосы бар, ол – «атамекен» деп аталатын олардың бүкіл болмысын өзге ықпал етуші, үйлесімділігін бұзушы күштерден сақтайтын, ата-бабасынан мұраға алып келе жатқан өздері үшін ерекше «жұмақ, жайлы жер» [1, 22]. «Атамекен» ұғымы осы тіркестердің құрамындағы «ата» және «мекен» сөздерінің ассоциативті мағыналары арқылы да объективтенеді. Ата - «ата-баба» мағынасында әрі «ежелгі» мағынасында алынады, мекен – «тұрақ, өмір сүретін, өсіп-өнетін территория» деп қабылданады. Сонда атамекен «ата-бабаларынан мекен етіп, өркен жайып келе жатқан жер» деген ұғымды береді. Атамекен атауы кейде лекаика-семантикалық мағынасынан *атажұрт, атақоныс, туган жер, Отан* сөздерімен де алмастырылып қолданылады.

І. Кеңесбаевтің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» «туған жер» сөзіне мынадай анықтама беріледі: «Туған ел – торғын бесік. Туған жер. Отан, өз елі, кіндік кесіп туып-өскен жері [2, 519]. Осындағы «Отан» деп отырғанымыз – қазіргі ұғым атауы. Адамдар қай кезеңде де, әсіресе, түркі халықтары қоғамдасып өмір сүруге ерте кейінгі орта ғасырларда, айталық, XIII-XVII ғасырларда белгілі бір этникалық, территориялық тұтастықтарға бөлініп өмір сүрген, оның ірі-ірілерін ғылымда хандық деп атап жүрміз. Ал ертеректегі ата-бабаларымыз бұл ұғымды Отан, мемлекет, хандық деп атамай, *ел, жұрт, байтақ, ел-жұрт* деген сөздермен білдірген» [3, 44]. Алайда көшпенді қазақ халқы үшін тіл дамуының бертінгі кезеңдерінде қалыптасқан «туған

жер», «Отан» атауларына қарағанда «Атамекен» ұғымының мағынасы әлдеқайда кең, әлдеқайда терең.

Атамекен ата - бабадан ұрпаққа мирас болып қалған ежелгі құтты қоныс, мекен. Сондықтан «Атамекен» - адамзат тарихымен адам баласының ой-санасында жоғары тұратын қасиеті де, қастерлі ұғым. Туған жердің кез келген ұлт үшін аса маңызды рөл атқаратыны белгілі. Оның ішінде қазақ халқы «кіндік қаным тамған жер» деп қастерлейді. Қазақ танымындағы «Атамекен» концептісінің логикалық моделі «Отан», «Туған жер», «Ата қоныс» сияқты күрделі логикалық ассоциациялардан тұрады. Оны тіліміздегі «Ата қоныс — алтын мекен», «Отансыз адам — армансыз бұлбұл» т.б. паремиологиялық бірліктер құрамынан көруге болады. Сондықтан қазақ халқының дүниетанымында, яғни, оның ғаламдық бейнесінде *туған жер* концептісі маңызды орын алады.

Зерттеу әдістері

«Туған жер» ұғымына берілген тұжырымдарды зерттеу нәтижесінде концептіні танытатын қағидаларды, тұлғаның өзіндік танымдық стилін, жыраулар поэзиясының көркемдік құрылымын, сөз мәнерін, тілдік ерекшелігін көрсету мақсатында салыстыру, жинақтау, топтау, тұжырымдау, талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Концепт ұғымына берілген тұжырымдарды зерттеу нәтижесі концептіні танытатын мынадай қағидаларды ұсынуға негіз болды: біріншіден, концепт ақиқат дүниенің құндылықтарын танытады; екіншіден, концепт құрылымы санада ақиқат дүниенің мамұнын беруде стереотиптік танымда (мысалы, туған жер – «*атамекен*», «*құтты қоныс*», «туған өлке») және стереотиптік емес танымда (мысалы, күз – «*шешем бір келін болған өлке*», «*мәңгі-бақи шаттығы тарқамайтын думан жер*», «*батпағында тең құрбымен алысқан жер*», «*иісі аңқып, бетім сүйген самал жел*») таңбаланады. Үшіншіден, концепт тіл арқылы көрініс табады; төртіншіден, тұлғаның білім деңгейін танытады; бесіншіден, белгілі бір ұлттың мәдени деңгейін көрсетеді; алтыншыдан, әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын айқындайды. Жетіншіден, тұлғаның өзіндік танымдық стилін айқындайды, концепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі ретінде жұмсалады, концепт – білімді тарату, сақтау және оны өңдеудің негізгі бірлігі болып табылады, концепт – белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы.

Мәтінде концептілер мазмұндық, қолданымдық, түрленімдік көрінісіне қарай ажыратылады. А.Әмірбекова концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болатынын анықтайды [4, 9].

Біз «туған жер», «ел» концептісінің қазақ танымында қандай ұғым беретінін қарастыра отырып, халықтың басынан кешкен өмірін, ұлттық ерекшелігін, дүниетанымын тани аламыз, адамзатты табиғатты, Отанын сүйуге тәрбиелейміз. Олай болса, «туған же»р концептісі ұлттық-мәдени концептілерге жататын танымдық ұғым деп түйіндейміз.

Мемлекеттіліктің өзі басты үш негізден құралады, олар: атадан балаға мұра болып қалған – тұрғылықты территориясы, негізін қалаған, түпкі тамыры, шығу тегі бір – халқы, жүрегіне жалау болып тағылып, ұранын асқақтатып, әлемге танытып, сол халықтың басты ерекшелігі болатын – туған тілі. Осылардың негізінде тұтас бір мемлекет қалыптасады. Атап өткендей, негізгі және бірінші фактор ол – Жер.

«Туған жер» концептісінің әлемдік әдебиеттегі поэзия майталмандарының шығармаларындағы қолданысы халықтың ұлтына, тіліне, мемлекетіне, жынысына, мамандығына байланысты сарапталмаған. Оны сараптап алу да мүмкін емес. Себебі, әркімнің өз атамекеніне деген ұлы сезімі басқа бір адамның бойында да табылуы мүмкін.

Сезімнің шыңындағы туындыны жазған өнер иелері қаншама. Атамекен, туған жер тақырыбына терең бойлап, сезімін жеткізбеген өнер тарланы кем де кем.

Дәстүрлі қазақ қоғамында жыраулар – халықтың рухани көсемі, қоғамдық пікір қалыптастыратын қайраткері болғандықтан, өз жандарынан шығарған жырлары тұтас халық тіршілігін бейнелейтін, халық образын суреттейтін жырлар болып табылады. Ал халықтың образын ашуда ең бірінші «атамекен» тақырыбы қолға алынады. Себебі, «атамекен» сөзінің өзінде «ата жолын қуып», «ата кәсіппен айналысып», «ата мұра етіп», «ата салтын ұстанып», «ата тегін» сақтап, «атам заманнан» «ата қоныс» қылған тұрақ, мекенжай мәселесі сиып тұр. Аталған тұрақты тіркестердің бастамасының өзі «ата» сөзінен бастау алғаны тегін емес.

Жыраулар поэтикасында «атамекен» ұғымын сипаттауға байланысты басты географиялық атауларға көбіне жер атаулары, мысалы, Түркістан, Нарын, Сарыарқа, Жетісу, өзен-көл атаулары – Еділ, Жайық, Есіл, Ертіс, Қобда, тау атаулары – Қаратау, Алатау, Көкшетау деген сияқты тұрақты түрде кездесетін атаулардың қатысатындығын байқаймыз. Ақын-жыраулар осы жерлерді *дүниеге келген, кіндік қаны тамған туған жер, ата-бабасының бейіті жатқан киелі орын, сезіміне қанат бітірген сұлу табиғаты бар атамекені* ретінде қастерлейді. Туған жерді адамның маңдайына жазылған бақ, құт есебінде санайды. Бұдан келіп «*құтты қоныс*» концептісі туындайды. Қоныс ұғымы қазақ халқы үшін қасиетті, оны дәлелдейтін көптеген бата-тілектер, ырым-жоралғылар бар. Мысалы, «қоныс құтты болсын», «қоныс жайлы болсын», «қоныс аудару» деген тіркестермен қоса, жаңа жерге келгенде оны отпен аластау ырымын жасайды. Мұның өзі қазақтардың қонысқа ерекше назар аударғандығының белгісі. Себебі қазақ ата кәсібі – мал шаруашылығымен айналысқандықтан малға жайлы, шөбі шүйгін жер іздеп, көшіп-қонып жүргендігі белгілі. Жайлау, күзеу, қыстау деген ұғымдардың осыдан пайда болғандығы да аян. Ата қоныстан көшіп кету тек еркінен тыс немесе тұрмыс-тіршілігімен байланысты жағдайда ғана туады. Яғни жау шапқанда, жұт болғанда басқа жаққа, жат жерге көшіп кетуге мәжбүр болады. Басқа жағдайда ата мекені - оның кіндігінен байланған киелі мекені.

«Қазақтың ата мекені оның өзіндік космосы (кеңістігі) болса, одан (ата мекеннен, ата қоныстан) тыс жер жат, бөтен космос, әлем, кеңістік болып есептеледі. Сонда ата мекеннен басқа жер, басқа көл, басқа бел ол үшін жат, онікі емес. Құтты қоныстың сипаты: «сағымданған белестері», «көкорай, көк құрақты көлдері», «бауыры бұйра толқын дөңестері», «баянды, құтты қоныс мекен», «төрт түлік малға жайлы», «жағасы жеміс малынған», «мал көбейіп, бас өскен», «бетегесі белден шыққан» «қасиетті кең дала», «қасиет дарып, бақ қонған» бейнелі схемалары арқылы көрініс тапқан [1, 27].

Әні мен сөзінің үйлесімі қас шеберліктің үлгісі болып табылатын шығармалар – авторлары белгісіз болғандықтан «халық әндері» деп аталған. Заманалар сүзгісінен іріктеле келіп, ғасырлар бойы толқын-толқын ұрпақтың сыры мен мұңын, арманы мен тілегін сыртқа шығарар жан серігіне айналған әндердің сөзі бірегей поэзиялық туындылар болып табылады. Халқымыздың санасына сіңіп, омыраудан шыққалы бері жатталған «Елім-ай» әнінің сөздеріне назар аударсақ:

Қош аман бол кең жайлау өскен жерім,
Қайтқан қаздай қалың ел көшкен жерім.
Есіл қазақ есейіп ел бола алмай,

Ит пен құсқа таланып өшкен жерім – деп халықтың мұң-зарының басты себепшісі болған туған жері екендігін көрсетеді.

«Туған жер» концептісі жыраулар поэзиясындағы әлемдік тілдік бейнеде «бетегелі бел», «ата қоныс», «жайлы қоныс», «ата жұрт», «жер», «мекен» ұғымдарының қолданылуымен терең ашылған.

Жыраулардың көшін бастап тұрған, Ш. Уәлиханов кезінде «көшпенді қазақ, қоғам ұлысының философы» деп атап кеткен Хасан Сәбитұлы, яғни Асан Қайғының өмірі мен толғаулары – Отанға, халыққа қызмет етудің озық үлгісі болып табылады. Отан ұғымының астарында жатқан ел, халық. «Туған жер» концептісін беруде елдің қонатын белі, құстардың тіршілік етер көлі сипатталады:

Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел ғаріп.
Қаз-үйрегі болмаса,
Айдың-шалқар көл ғаріп.
Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп [5, 25]

Асан Қайғы Ресей империясының қазақ даласына баса-көктеп кіру мүмкіндігі барған сайын айқындала түскен кезде, Ертіс өзені аңғарына қатысты өзінің бір арнау сөзінде ол Ертіс өңіріндегі көшпелі аймақта отаршылар форпостарының пайда болуы өзін алаңдатып отырғандығын бүкпестен ашық айтады. Ол дала төсінің тереңіне бойлап, сонда бекінуге кеңес береді. Асан Қайғының Жәнібек ханға бірінші арнауының негізгі мәні «Осылай етсек сенімді қадам!» дегенді ұқтырады.

Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге.
Тіл алсаң іздеп қоныс көр –
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір [5, 118]

«Асанның жерімен қоштасуы» өлеңінде «атамекен» концептісі «жер» ұғымымен астасып келген:

Саятшы Сәбит атанып,
Әкем сайран кешкен жер.
Артында жетім мен қалып
Кіндігімді кескен жер [6, 73].

Мұнда «сайран кешу», «кіндік кесу» сияқты фразеологиялық тіркестермен көмкеріліп «жер» сөзінің қарапайым мекен емес, ата-бабасының сайран кешіп, өмірі өткен, қанмен сіңіскен жері екендігі ашылып тұр.

Асан Қайғының танымындағы дүние көрінісі, әлемдік бейнесі де ең алдымен жақсы мекеннің болуымен, халыққа жайлы тұрақ іздеумен бейнеленген. Асан болмысының мәні немесе халықтың мүддесі мен армандаған тілектерімен, оның өмірінің келешегімен ұштасып, қабысып жатады. Қазақ даласының табиғатына, жер-суына, тау-өзеніне, т.б. өңірлеріне Асан Қайғы берген анықтамалар күні бүгінге шейін халық арасынан кең тараған. Бұл анықтамалар көшпелі қоғамның басты ұғымдары:

қолайлы, қолайсыз, жайлы, жайсыз, жер үсті, жер асты, шөл-шөлейт, құмды мекен, сазды жер, тоғайлы мекен, аң-құсқа бай жер екен, мал тозбайтын, ел ырысты болатын жер екен дегендері секілді. Асан Қайғы сол заманның танымдық мәні бар ұғымдарды, түсініктерді кеңінен қолданған. Болжамдық мәні бар халық тілегіне, мұратына сай келетін ықшам толғаулар Асан Қайғы танымында табиғатпен, дүниемен, қоршаған ортамен біте қайнасқан тіршілік заңдылығын ашуға арналған [6, 157].

Асан Қайғының «Жерұйықты» іздеуінің астарында қолайлы жердің, «Жер жұмағының» ұғымы басым келген. Бірақ «Жер жұмағын» өз атамекенінен іздеуі және әр өткен жеріне сипаттама беріп, сын айтуында үлкен философиялық ой жатыр.

Шымкент, Сайрамға кегенде былай депті:

Ел айтпас жақын болса базарлы жер
Көбейтпес ел өсімін мазарлы жер [6, 165]

Сыр бойын көріп айтыпты:

Боларлық екі ауылға қонысы бар,
Жер еді бұрында өзі, жүрген байқап
Керек екен деп тұрды басын шайқап [6, 166]

Ерейменге келгенде:

Боларлық малға жайлы қоныс па деп,
Көрейін деп алыстан серейгенге [6, 168]

Өлеңті өзеніне келгенде:

Қопалы өзен екен қоныс болар,
Жер емес тайыншасы қысыр қалар [6, 168]

Баян тауына келгенде:

Ат ерін алмайтұғын бір жер екен,
Отырар мұны қалай қоныс қып [6, 169]

Бұл қоныстарға Асан Қайғының көңілі толмайды, ешбір елдің тыныштығын сақтап, азып-тозбауына жарамайды. Бұл қоныстардың барлығының көзге алдамшы көрінетін уақытша құбылмалылығы, жай көзге жайлы көрінетін тыныштығы оны қанағаттандырмайды. Қоныс іздеу – Асан Қайғы өмірінің ең басты мақсаты. Оны іздеу барысында жер-суларға қойған танымдық мәні зор қағидалар, болжамдар сол дәуірді мекен еткен ел үшін өте маңызды болатын.

Платонның «Атлантидасы» әлемнің барша халықтарына мәлім мифтік сипат алып келсе, Асан Қайғының «Жерұйығы» көбіне ауызша поэтикалық жолмен анықталып, дәлелденіп келді. «Жерұйық» концептісі – мифтік атау болып табылады. Жайлы қоныс, бейбіт мекен деген мағынада жұмсалады да, тарап кетпеу, бір жерге жиналу, ұю мағыналарын береді. Яғни бұдан шығатын қорытынды, Асан қайғы халқының береке-бірлікте, жайлы қоныста өмір сүруін көкседі дегеніміз дұрыс.

Асан Қайғы «Жерұйық» мекенінің құрылымы туралы ештеңе айтпайды. Ол мекенге жету үшін желмаяға мініп ұзақ жылдар жер көріп, азап шегеді, алайда, қанша қиыншылық көргенімен, ол өзінің іс-әрекетінен азап шекпейді, қайта ләззат алады.

Қазтуған жырларында «атамекен» концептісі «жұрт» ұғымының аясында қолданылған.

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ақала ордам қонған жұрт...
...Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт [7, 19]...

Қазтуған жыраудың жырларында да «жер жаннатының» көрінісі суреттелген. Өзінің тұрғылықты жері екенін «менің ордам» тіркесімен беруі ұтымды шыққан –

Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салуалы *менің ордам* қонған жер,
Жабағалы жас тайлақ
Жардай атан болған *жер*,
Жатып қалып бір тоқты,
Жайылып мың қой болған *жер*
«Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» атты шығармада –
«Бұл *қоныстан* кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Ата нәлет кәпірдің

Пайдасына қалмаса игі еді» - деген жолдар берілген. Бұл жолдарда «талақ етпеу» - «безіп кетпеу» деген мағынаның турасында шоғырланып, «қонысыңнан, өз мекеніңнен безіп кетпесең, жер дінсіздердің пайдасына жарап қалмаса» деген туған жерге деген шынайы жанашырлық әрі қаупі баяндалады [8, 21].

Доспамбет жырау шығармаларынан аңғарылатын басты мәселе «туған жер» концептісін жердің атауымен, яғни «*Сарыарқа*» деп белгілеп, оған деген ішкі сезім-сырының, өлімге берілсе де, Отанға деген махаббатының басым екендігі жырланған.

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес...
Бетегелі *Сарыарқаның* бойында
Соғысып өлген өкінбес [5, 31]!

Жиёмбет жыраудың поэзиясындағы «атамекен» концептісін «*кең жерім*», «*биік дендерім*» тіркестерінен, жер атауларының қолданылуынан көре аламыз.

Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ *кең жерім!*
Қайрылып, қадам басарға
Күн болар ма мен сорға,
Өзен, Арал жерлерім?!
Қиядан қолды көрсеткен
Төбеңе шығар күн бар ма,
Жотасы *биік дендерім* [5, 54]?!
Жотасы *биік дендерім* [5, 54]?!

Қожаберген жырау шығармаларында көрінетін сөз мағыналары, оның сөздік қоры, сөздік құрамы яғни концептуалдық әлемін танытатын концептілер жетерлік. Солардың бірі – *атамекен, туған жер, құтты қоныс* концептілері жырау туындыларында көрініс табуы табиғи. «Туған жер» атты концептілік өрісте танылатын «аялық білім» жалпы логикалық – танымдық тәжірибеден жинақталған ақпараттар жүйесі арқылы қалыптасады.

Қожаберген жырау поэтикасында «туған жер» ұғымын сипаттауға қатысатын басты географиялық атаулар: жер атаулары – Сарыарқа, Алтай, Сібір, Тарбағатай, Сыр елі, Парсы елі, Шымкент-Созақ, Үзкент, Сайрам, Маңғыстау, Ташкент, Теміртау, Самарқанд, Бұхара, Шымкент, Созақ, Түркістан; өзен-көл атаулары: Есіл, Еділ, Ертіс, Тобыл, Үшбұлақ, Том, Омбы, Аягөз, Алқакөл, Талас, Жайық, Әмудария, Шу, Ащыкөл, Телікөл, Жем, т.б. Төбе, тау атаулары: Орал, Шыңғыстау, Алатау, Қаратау, Ереймен, Баянтау т.б. Жер атаулары «Елім-ай» жырында сонау Ақ Орданың құрылуынан бастау алып, Жәнібек пен Керейдің өз алдына ел болам деп, хандық еткен

заманын, Қазақ дейтін үш жүзге Жоңғар халқының шабуыл жасап, елді аңыратып, жерін шауып, қазағымыздың 92 құтын қашырған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталып кеткен сұм соғысқа куә ететін тарихи жер-су, тау аттары ретінде суреттеледі. Елім-ай – халықтың сонау 1721 жылғы тарихын көз алдымызға елестетін туынды болғандықтан, жырда көбінесе географиялық атаулар сол оқиға болып өткен жерге байланысты, бірде жауын жайрата жеңіп, бірде біреудің қолында кетіп бара жатқан ата қонысымыздың сол кездегі халін көрсетеді.

Шыңғыс пен Аягөзді қалмақ алып,
Бөгендей қолбасшыны қалжыратты
немесе,
Ұзамай Іле бойын жоңғар алды,
...Аймағын Жетісудың түгел жаулап,
Дұшпандар зар жылатты қаңлыларды [9, 54].

Қалмақтардың қазақтың небір жерлерін басып алғаны және сол ұрыс өткен жер атаулары көрсетіледі:

...Ертіске Омбы өзені құяр жерді,
Айнала тоғаймен қалмақ алған.
Шегіндік мылтық бізде аз болған соң,
Сибанкөл, Тарышыкөлі жауда қалды
Тоқтаттық Есілкөлде қалың жауды,
Ор қазып, Есілкөлде жолын бөгеп,
Соғысып қолма-қолды қалмақты ұттық,- дейді.
Бес руы Керейдің,
Соғыста құрып жоңалды.
Есіл, Тобыл, Көкшеде,
Мал мен мүлкі тоналды [9, 153].

Дегенмен, екі ел арасындағы ұрыстың соңы қазақтардың азаттығымен аяқталғанын білеміз.

Қорытынды

Жалпы атамекен ұғымына байланысты тілдік бірліктерді даналық сөз үлгілерінен жиі кездестіреміз. Әсіресе, сөз мәйегі - мақал-мәтелдердің құрамында кең қамтылады. Ұрпақтан ұрпаққа бұзылмай жеткен рухани мұра, халық оны жоғары бағалап, асыл сөз ретінде аса ұқыптылықпен жұмсаған. Міне осы бейнелі айшығында ұлттық кодтың сақталуы табиғи заңдылық. Шығармалардағы, мақал-мәтелдердегі «туған жер» концептісі ауқымды идеяны, сан алуан күрделі ұғым-түсініктердің бейнелі атаулары болып табылатын тілдік модельдерден құралады. «Отан отан да ыстық», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен де жақсы», «Туған жердің жуасы да тәтті», «Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі, түйе аунайтын топырағы да дәрі», «Әркімнің өз жері - жұмақ», «Жігіт – елінде патша», «Ел іші – алтын бесік», «Отансыз адам-ормансыз бұлбұл», «Туған жердің қадірін, шетте жүрсең білерсің», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол», «Туған жерге туың тік», «Туған жердің ауасы да шипа», «Отанға опасыздық еткенің, өз түбіңе жеткенің», «Егілмеген жер жетім, елінен айырылған ер жетім», «Елінен безген ер болмас, көлінен безген қаз болмас» деген сияқты мақал-мәтелдердің мазмұндық құрылымы тіл мен бейнелі ойлау заңдылықтарының сабақтастығынан туындайды.

Туған жер, атамекен, ата жұрт - киелі, қасиетті ұғымдар. Ата-бабамыз «еңку-еңку жер шалып, егеулі найза қолға алып, етігімен су кешіп» жүріп байтақ даласын жау қолына бермей, ұрпағына тапсырды. Бізге тапсырып кеткен туған жерімізде бірлігіміз бен татулығымызды сақтап, тілімізді, ділімізді көтеріп бақытты өмір сүрудеміз. Болашағымыз айқын, бағдарымыз анық өркениетті мемлекетке айналдық. Ендігі кезекте ел болып, жұрт болып жұдырықтай жұмылып бабалар мұрасы - қасиетті жерімізді ұстағанның қолына, тістегеннің аузына жібермей, көзіміздің қарашығындай сақтап қалу.

Әдебиет:

1. Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: ф.ғ.к, докторы... авторефераты. - Алматы, 2008. - 47 б.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1977. - 712 б.
3. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. - Алматы: Арыс, 2009. - 272 б.
4. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. 26 б. – дисс. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006.
5. Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды): 2 томдық (Құрастырушы: М. Мағауин, М. Байділдаев). – Алматы, 1991. – 385 бет.
6. Толысбай Кенжалы. Асан Қайғы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 284 бет.
7. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Алматы: Жазушы, 2008. 1-том. – 400 бет.
8. Екімыңжылдық дала жыры. / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000. – 752 бет.
9. Дауылпаз баба - Қожаберген (шығармалар жинағы мен зерттеулер). - Алматы: Мектеп, 2011. - 464 б.

Әдебиет:

1. Nұrdәuletova B. Zhyraular poetikasyndaғы dүniениң konseptualдық bejnesi: f.ғ.k, doktory... avtoreferaty. - Almaty, 2008. - 47 b.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Almaty: Fylym, 1977. - 712 b.
3. Syzдық R. Қазақ тіліндегі eskilikter men zhanalyқtar. - Almaty: Arys, 2009. - 272 b.
4. Әмірбекova A. Konseptilik құрылымдардың poetikalық мәтіндегі verbalданu ereksheligi (M. Maқataev poeziyasы bojynsha): filol.fyl.kand. 26 b. □diss. avtoref.: 10.02.02. – Almaty, 2006.
5. Aj, zaman-aj, zaman-aj...(Bes ғasyr zhyrlajdy): 2 tomдық (Құrastyrushy: M. Maғauin, M. Bajdildaev). – Almaty, 1991. – 385 bet.
6. Tolysbaj Kenzhaly. Asan Qajғy. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – 284 bet.
7. Zheti ғasyr zhyrlajdy: eki tomдық. Almaty: Zhazushy, 2008. 1-tom. – 400 bet.
8. Ekimүnzhyldық dala zhyry. / Bas redaktor Ә. Nysanbaev. – Almaty: «Қазақ enciklopediyasy» Bas redakciyasы, 2000. – 752 bet.
9. Dauylpaz baba - Qozhabergen (shyғarmalar zhinaғы men zertteuler). - Almaty: Mektep, 2011. - 464 b.